

सिमॉन द बोव्हुआर आणि 'द सेकंड सेक्स'(द्वितीय लिंग): स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून मानवी इतिहासाचा सामना करण्याचा सर्वात प्राचीन प्रयत्नांपैकी एक

प्रा. सविता किशन पवार

विभाग प्रमुख, इंग्रजी विभाग, सिडनहयाम महाविद्यालय, मुंबई.

द सेकंड सेक्स (फ्रेंच: Le Deuxième Sexe) हे फ्रेंच अस्तित्ववादी तत्वज्ञानी सिमोन डी ब्युवॉइर यांचे 1949 चे पुस्तक आहे, ज्यामध्ये लेखकाने सध्याच्या समाजातील तसेच संपूर्ण इतिहासातील स्त्रियांच्या वागणुकीची चर्चा केली आहे. 1946 ते 1949 दरम्यान सुमारे 14 महिन्यांत ब्युवॉइर यांनी संशोधन करून पुस्तक लिहिले.

सिमोन द बोव्हुआरचे 'द सेकंड सेक्स' हे पुस्तक स्त्रीवादावरचे बायबल समजले जाते. स्त्रीच्या दुय्यमत्वाची इतक्या विविध अंगांनी चर्चा तिच्या अगोदर व तिच्यानंतरही कोणीच केलेली नाही. केवळ स्त्रीच नाही, तर प्राणी जगतातील नर-मादी हा जीवशास्त्रीय फरकसुद्धा एका टप्प्यावर कसा धुसर होत जातो, याचे विश्लेषण करत करत सिमोन माणसातील नर-मादी या दोन वर्गांचा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक अंगांनी ज्या सखोलतेने उहापोह करते, त्याने वाचक केवळ स्तमित होतो. सिमोनची निरीक्षण शक्ती आणि सैध्दांतीकरण यांची ताकद एवढी प्रचंड आहे की, सेकंड सेक्स वाचलेली व्यक्ती; मग ती स्त्री असो, वा पुरुष, एका निराळ्या (आणि अधिक स्वच्छ) नजरने स्वतःकडे आणि भिन्नलिंगी व्यक्तीकडे बघू लागते.

१९४७ साली सिमोनने The Ethics of Ambiguity हे [nonfiction] हातावेगळे केले आणि तिच्यापुढे एक तात्पुरती पोकळी निर्माण झाली. एक दिवस ती एका रेस्टॉरंटमध्ये कॉफी पीत स्वस्थ बसलेली होती. काहीतरी लिहायचे म्हणून कागद-पेन्सिल पुढ्यात होती. पण काय लिहावे हे मात्र सुचत नव्हते. तेवढ्यात एक स्नेही तथे आला आणि म्हणाला, 'काही पण लिही ग! अगदीच काही सुचले नाही, तर स्वतःविषयीच लिही.' आणि खरोखरच तिला दुसरे काही सुचले नाही. म्हणून तिने स्वतःविषयीच काहीतरी पांढऱ्यावर काळे करायचे ठरवले. स्वतःविषयी लिहायचे तर आधी स्वतःची ओळख करून द्यायला हवी. पण स्वतःच्या परिचयाच्या पहिल्याच वाक्याला ती अडली. कारण तिच्याविषयीची प्रथमदर्शनी सर्वात ठळकपणे जाणवणारी माहिती म्हणजे ती एक स्त्री आहे. पण स्त्री असणे म्हणजे नक्की काय? आतापर्यंत सिमोनने स्वतःच्या स्त्री असण्याचा बाळपण केला नव्हता आणि ते नाकारलेपण नव्हते. स्वतःच्या स्त्री असण्याची तिने फारशी दखलच घेतली नव्हती. स्त्री असणे किंवा नसणे याने व्यक्तीच्या भवितव्यात काही फरक पडू शकतो असे तिला कधी वाटले नव्हते. त्यामुळे ती स्त्री आहे या वास्तवाच्या खोलीत फारसे न शिरता ती स्वतःचे लेखन सुरू ठेवणार होती. परंतु सार्त्र तिला म्हणाला की, 'तू तुझे स्त्री असणे फारसे गांभीर्याने घेतले नसले, तरी एक मात्र खरे की तू मुलगा असतीस तर तुझ्या आईवडिलांनी तुला निराळ्या पद्धतीने वाढवले असते.' एव्हाना तिलापण स्त्री या तत्वाचे आकलन प्रत्येकाला कसे होते याविषयी कुतूहल वाटू लागले होते. तिने या विषयात जरा खोलात जाऊन वाचन करायचे ठरवले व स्त्रीविषयक पुराणे वाचून काढली. मिथ्यकथांमध्ये स्त्री कशी रंगवली ते बघितले व तिच्या लक्षात आले की, स्त्री ही स्वतःच एक मिथ्यक बनली आहे. स्त्रीविषयीचे स्वतःचे निष्कर्ष तिने सार्त्र संपादित मासिकातून लेखमालेच्या स्वरूपात प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. तिच्या लेखमालेला खूपच चांगला प्रतिसाद मिळाला. तिलासुद्धा स्त्रीविषयक मिथ्यकथांमध्ये रस निर्माण झाला होता. अखेरीस तिने या विषयाला वाहून घ्यायचे ठरवले. व दोन वर्षांच्या अथक परिश्रमातून 'सेकंड सेक्स' हा क्रांतिकारी ग्रंथ तयार झाला. या ग्रंथाने लेखिका म्हणून सिमोनचे आयुष्य तर बदललेच, पण ज्याने ज्याने 'सेकंड सेक्स' वाचले त्या प्रत्येकाच्या मनोधारणेत आमूलाग्र बदल घडला. पाश्चिमात्य जगातील स्त्रियांच्या दोन पिढ्यांची मानसिकताच या पुस्तकाने बदलून टाकली. जेव्हा समाजातील बहुसंख्य लोकांची मनोभूमिका बदलते, तेव्हा त्याचे समाजजीवनावरील परिणाम दृग्गोचर होणे अटळ असते. 'सेकंड सेक्स'मधील स्त्रीचा सामाजिक व राजकीय इतिहास वाचून युरोप-अमेरिकेतील स्त्रीचे आत्मभान जागृत झाले. अमेरिकेत

'सेकंड सेक्स'चा इंग्रजी अनुवाद १९५३ साली प्रकाशित झाला. सिमोन म्हणते, आत्मभान आले की सुख मिळतेच असे नाही. पण शाश्वत सुख मिळण्यासाठी आत्मभान असणे आवश्यक असते. गुलामाला त्याच्या गुलामगिरीची जाणीव करून द्या म्हणजे तो संघर्ष करून उठेल ही उक्ती 'सेकंड सेक्स'च्या संदर्भात तंतोतंत सार्थ ठरली. सिमोनने मांडलेल्या स्त्रीच्या राजकीय, सामाजिक आणि मानसिक गुलामगिरीच्या विस्तृत पटाने युरोप-अमेरिकेतील स्त्री खडबडून जागी झाली. स्त्रीच्या दुय्यमत्वाला पुरुषावरील पुरुष-प्रधानतेचे सामाजिक संस्कार जेवढे कारणीभूत असतात, तेवढीच स्त्रीला दिली जाणारी आत्मश्लाघेची शिकवणही कारणीभूत असते याची तीव्र जाणीव झाल्यानंतर पाश्चिमात्य स्त्रीने स्त्रीच्या दुय्यमत्वाविरुद्ध दुहेरी आघाडी उघडली. एक आघाडी पुरुषधाजिण्या राजकीय व शासकीय यंत्रणेविरुद्ध, तर दुसरी आघाडी स्वतःच्याच परंपरागत मानसिकतेविरुद्ध. सिमोनला संपूर्ण जगातील स्त्रीवादी चळवळीची अग्रणी मानले जाते ते या अर्थाने. 'सेकंड सेक्स'मधील अत्यंत महत्त्वाचा व संपूर्णपणे नवीन असा सिद्धांत म्हणजे पुरुष स्त्रीचे शोषण करतो कारण तो स्वतःला आदर्य तत्त्व; तर स्त्रीला परतत्त्व, दुय्यमतत्व समजतो. स्वतःपेक्षा 'निराळ्या' अस्तित्वाचे स्वतःच्या स्वार्थासाठी शोषण करणे ही सिमोनच्या मते मानवाची नैसर्गिक वृत्ती आहे. या सिद्धांताच्या पुष्ट्यर्थ तिने जी कारणमीमांसा दिली आहे त्यात आपण शिरलो नाही, तरी तिच्या सिद्धांतातील काही मुद्द्यांचा ऊहापोह करणे आवश्यक आहे.

सर्वसाधारणपणे कृषिसंस्कृतीची सुरुवात व खासगी मालमतेचा उगम हे स्त्रीचा सामाजिक दर्जा घसरण्यास कारणीभूत झाले, असे एंगल्सचे म्हणणे होते व ते बहुतांशी ग्राह्य धरले जाते. सिमोनला हा सिद्धांत अमान्य जरी नसला तरी स्त्रीच्या दुय्यमत्वाची ही कारणमीमांसा पुरेशी नाही असे तिला वाटते. ती आधी उद्धृत केलेले स्व-पर हे द्वैत आणि परतत्त्वाचे शोषण करण्याची माणसाची नैसर्गिक उर्मी हे स्त्रीच्या जहासामागचे प्रमुख कारण मानते.

गायनाचे उपजत अंग लाभलेल्या व्यक्तीला सूर आणि तालाचे मूलभूत प्रशिक्षण मिळाल्यास तिच्या कलासाधनेस योग्य मार्ग सापडतो. तद्वत स्त्री पुरुष समानता, स्त्री स्वातंत्र्य आणि स्त्री-पुरुषांमधील परस्पर सहकार्य यांची आस असणाऱ्या व्यक्तींना द सेकंड सेक्स चे वाचन अपरिहार्य आहे. स्त्रीत्वाच्या आणि पुरुषत्वाच्या वज्रलेप संकल्पनांनी मनुष्यत्वास अतोनात जखमी केले आहे. लिंग-भेदांच्या पलीकडे जाऊन प्रत्येक व्यक्तीचे माणूसपण फुलायचे असेल, तर माणसानेच तयार केलेल्या लिंगनिष्ठ चौकटी, श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या श्रेणी नेस्तनाबूत करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मुळात त्या का आणि कशा तयार झाल्या, हे समजून घ्यायला हवे. आपणच निर्माण केलेल्या या सापळ्यातून रक्तबंबाळ न होता कसे बाहेर पडायचे हे पण जाणले पाहिजे. ही दोन्ही कष्टप्रद कामे सिमोनच्या पुस्तकाने कष्टसाध्य होतात.

द्वितीय लिंग हा स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून मानवी इतिहासाचा सामना करण्याचा सर्वात प्राचीन प्रयत्नांपैकी एक आहे. याने डी ब्युवॉयरचे अनेक प्रशंसक आणि तितकेच विरोधक जिकले. आज, बरेच लोक या प्रचंड आणि बारकाईने संशोधन केलेल्या मास्टरवर्कला केवळ स्त्रीवादी विचारांचाच नव्हे तर सर्वसाधारणपणे विसाव्या शतकातील तत्त्वज्ञानाचा आधारस्तंभ मानतात.

सिमोन द बोव्हुआरचा प्राथमिक प्रबंध असा आहे की पुरुष मूलभूतपणे स्त्रियांना चारित्र्य दर्शवून अत्याचार करतात, प्रत्येक स्तरावर, इतर म्हणून, केवळ पुरुषांच्या विरोधात परिभाषित केले जातात. माणूस स्वतःची किंवा विषयाची भूमिका व्यापतो; स्त्री ही वस्तू आहे, दुसरी. तो अत्यावश्यक, निरपेक्ष आणि श्रेष्ठ आहे. ती अनावश्यक, अपूर्ण आणि विकृत आहे. तो त्याच्यावर आपली इच्छा लादण्यासाठी जगामध्ये पसरतो, तर स्त्री अशक्तपणा किंवा अंतर्मनासाठी नशिबात असते. तो निर्माण करतो, कृती करतो, शोध लावतो; ती वाट पाहत आहे की तो तिला वाचवेल. हा फरक डी ब्युवॉयरच्या नंतरच्या सर्व तर्कांचा आधार आहे.

डी ब्युवॉयर म्हणतात की मानवांनी स्वतःला इतरांच्या विरोधात समजून घेणे स्वाभाविक आहे, परंतु लिंगांवर लागू केल्यावर ही प्रक्रिया सदोष आहे. स्त्रीला केवळ इतर म्हणून परिभाषित करताना, पुरुष प्रभावीपणे तिची मानवता नाकारत आहे. या गहन असंतुलित लिंग भूमिकांचा स्रोत शोधण्याचा ब्युवॉयरचा प्रयत्न द सेकंड सेक्स क्रॉनिकल्स. "तथ्ये आणि मिथक" या शीर्षकाच्या पुस्तक । मध्ये तिने विचारले की "स्त्री मानव" समाजात कसे गौण स्थान व्यापतात. या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी - आणि तिची स्वतःची ओळख अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी - डी ब्युवॉयर प्रथम जीवशास्त्र, मनोविश्लेषण आणि ऐतिहासिक भौतिकवादाकडे वळते. या शिस्त पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील निर्विवाद "आवश्यक" फरक प्रकट करतात परंतु स्त्रीच्या कनिष्ठतेचे कोणतेही औचित्य प्रदान करत नाहीत. ते सर्व स्त्रीचे कनिष्ठ "नशीब" गृहीत धरतात.

त्यानंतर फ्रेंच क्रांती आणि समकालीन काळात भटक्या विमुक्त शिकारीपासून समाजात पुरुष श्रेष्ठत्वाचा उदय

शोधण्यासाठी ती इतिहासाकडे जाते. येथे तिला स्त्री अधीनतेची भरपूर उदाहरणे आढळतात, परंतु पुन्हा, त्यांच्यासाठी कोणतेही औचित्य नाही. इतिहास, तिचे म्हणणे आहे की, एक अपरिवर्तनीय "तथ्य" नाही, परंतु विशिष्ट मनोवृत्ती, पूर्वकल्पना आणि अन्याय यांचे प्रतिबिंब आहे.

डी ब्युवॉइर पुढे स्त्रियांच्या विविध पौराणिक प्रतिनिधित्वांवर चर्चा करतो आणि दाखवतो की या पुराणकथांनी मानवी चेतना कशी छापली आहे, बहुतेकदा स्त्रियांच्या अपमानासाठी. डी ब्युवॉइर आपल्या स्वतःच्या जन्माच्या वस्तुस्थितीमुळे पुरुषांच्या अस्वस्थतेतून उद्भवले हे दर्शवून "शाश्वत स्त्रीलिंगी" ची सततची मिथक खोडून काढण्याची आशा करतो. संपूर्ण इतिहासात, मातृत्वाची पूजा आणि निंदा केली गेली आहे: आई दोन्ही जीवन आणते आणि मृत्यूची घोषणा करते. या गूढ ऑपरेशन्स स्त्रीवर प्रक्षेपित होतात, जी "जीवन" च्या प्रतीकात बदलली जाते आणि प्रक्रियेत सर्व व्यक्तिमत्व लुटले जाते. या पुराणकथांची व्याप्ती स्पष्ट करण्यासाठी, डी ब्युवॉइर पाच आधुनिक लेखकांच्या स्त्रियांच्या चित्रणाचा अभ्यास करतात. या विभागाच्या शेवटी, डी ब्युवॉइर वैयक्तिक अनुभवावर या मिथकांचा प्रभाव तपासतो. तिने निष्कर्ष काढला की "शाश्वत स्त्रीलिंगी" कल्पित कथा जीवशास्त्र, मनोविश्लेषण, इतिहास आणि साहित्याद्वारे मजबूत केली जाते.

डी ब्युवॉइर पुरुष आणि स्त्रियांच्या "पात्र" ची त्यांच्या परिस्थितीतील प्रचंड फरक विचारत न घेता तुलना करण्याच्या अशक्यतेवर जोर देते आणि "वुमन लाइफ टुडे" नावाच्या पुस्तक ॥ मध्ये ती या परिस्थितीच्या ठोस वास्तवाकडे वळते. ती स्त्रीच्या विकासाचा मागोवा त्याच्या निर्मितीच्या टप्प्यांतून शोधते: बालपण, तारुण्य आणि लैंगिक दीक्षा. तिचे ध्येय हे सिद्ध करणे आहे की स्त्रिया "स्त्रीलिंगी" जन्मत नाहीत तर हजारो बाह्य प्रक्रियांनी आकार घेतात. ती दाखवते की, तिच्या संगोपनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर, मुलीला निष्क्रियता, अवलंबित्व, पुनरावृत्ती आणि अंतर्मन स्वीकारण्याची अट कशी दिली जाते. समाजातील प्रत्येक शक्ती तिला सब्जेक्टिव्हिटीपासून वंचित ठेवण्याचा आणि तिला एखाद्या वस्तूमध्ये सपाट करण्याचा कट रचते. स्वतंत्र कामाची किंवा सर्जनशील पूर्ततेची शक्यता नाकारल्यास, स्त्रीने घरकाम, बाळंतपण आणि लैंगिक गुलामगिरीचे असमाधानकारक जीवन स्वीकारले पाहिजे.

स्त्रीला तारुण्यात आणल्यानंतर, डी ब्युवॉइर प्रौढ स्त्री राहत असलेल्या विविध "परिस्थिती" किंवा भूमिकांचे विश्लेषण करते. बुर्जुआ स्त्री तीन प्रमुख कार्ये करते: पत्नी, आई आणि मनोरंजन. स्त्रीचे घर कितीही प्रतिष्ठित असले तरी, या भूमिका अपरिहार्यपणे अशक्तपणा, अपूर्णता आणि तीव्र निराशा आणतात. ज्यांनी समाजात कमी पारंपारिक स्थान स्वीकारले आहे - उदाहरणार्थ, वेश्या किंवा वेश्या म्हणून - त्यांनी पुरुषाने परिभाषित केलेल्या अनिवार्यतेचे पालन केले पाहिजे. डी ब्युवॉइर देखील वृद्धापकाळाच्या आघातांवर प्रतिबिंबित करतात. जेव्हा एखादी स्त्री तिची प्रजनन क्षमता गमावते तेव्हा ती तिचा प्राथमिक उद्देश आणि म्हणून तिची ओळख गमावते. या विभागाच्या शेवटच्या अध्यायात, "स्त्रीची स्थिती आणि वर्ण," डी ब्युवॉइरने वादग्रस्त दाव्याचा पुनरुच्चार केला की स्त्रीची परिस्थिती तिच्या चारित्र्याचा परिणाम नाही. उलट, तिचे पात्र तिच्या परिस्थितीचा परिणाम आहे. तिची सामान्यता, आत्मसंतुष्टता, कर्तृत्वाचा अभाव, आळशीपणा, निष्क्रियता - हे सर्व गुण तिच्या अधीनतेचे परिणाम आहेत, कारण नाही.

"औचित्य" मध्ये, डी ब्युवॉइरने स्त्रियांच्या स्वतःच्या अवलंबित्वाला बळकटी देणाऱ्या काही मार्गांचा अभ्यास करतात. मादक स्त्रिया, प्रेमात पडलेल्या स्त्रिया आणि गूढवादी हे सर्वच बाहेरच्या वस्तूमध्ये स्वाभिमान बुडवून त्यांची स्थायित्व स्वीकारतात - मग तो आरसा, प्रियकर किंवा देव असो. संपूर्ण पुस्तकात, डी ब्युवॉइरने स्त्रियांच्या त्यांच्या इतरतेमध्ये, विशेषतः विवाहाच्या संदर्भात अशा घटनांचा उल्लेख केला आहे. "स्त्रीत्व" पासून मुक्त होण्याची अडचण - "समानता" च्या काही चुकीच्या कल्पनेसाठी सुरक्षितता आणि आरामाचा त्याग करणे - अनेक स्त्रियांना पत्नी आणि आईच्या नेहमीच्या अपूर्ण भूमिका स्वीकारण्यास प्रवृत्त करते. तिच्या चर्चेच्या अगदी सुरुवातीपासूनच, डी ब्युवॉइर स्त्री अधीनतेचे आर्थिक आधार-आणि स्त्री मुक्तीची आर्थिक मुळे ओळखते. केवळ कामात ती स्वायत्तता प्राप्त करू शकते. स्त्रीने स्वतःला आधार दिला तर ती एक प्रकारची मुक्तीही मिळवू शकते. द सेकंड सेक्सच्या शेवटच्या अध्यायांमध्ये, डी ब्युवॉइर या ध्येयाचा पाठपुरावा करताना महिलांना येणाऱ्या लॉजिस्टिक अडथळांची चर्चा करतात 'सेकंड सेक्स' हे सिमोनच्या आयुष्यातील फार मोठे व महत्त्वाचे पर्व ठरले. आधी म्हटल्याप्रमाणे सिमोन सर्वसाधारणपणे स्त्रीचे म्हणता येईल असे जीवन जगली नाही. परंतु 'सेकंड सेक्स'च्या लेखनानिमित्त तिला सर्वसामान्य स्त्रियांचे आयुष्य जवळून बघण्याची संधी मिळाली. व पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर स्त्रियांच्या लढ्याचे वैचारिक नेतृत्व तिच्या नकळत तिला बहाल केले गेले. सर्व स्तरातील स्त्रियांचे आत्मभान जागृत करणारी या पुस्तकाची ताकद कधीच संपणार नाही.

मराठी संदर्भ सूची

[1] 'पद्मगंधा' प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या 'द सेकंड सेक्स' , करुणा गोखले ,२०२२ , ISBN13: 9788186177129

ENGLISH BIBLIOGRAPHY

- [1] Adkins, Lisa and Skeggo, Beverley (2005). Feminism after Bourdieu. Wiley : Blackwell.
- [2] Bergoffen, Debra (2006). Simone de Beauvoir: (Re)counting the sexual difference, Cambridge: Companions Online © Cambridge University Press.
- [3] Bourdieu, Pierre. (2001). Masculine Domination, Cambridge : Polity Press.
- [4] Butler, Judith (1990). Gender Trouble, Feminism and the subversion of Identity. New York, London : Routledge.
- [5] Card, Claudia (2006). Beauvoir and the ambiguity of "ambiguity in ethics. cambridge companion to Simone de Beauvoir. Cambridge : University Press.
- [6] Crehan, Kate (2002). Gramsci, Culture and Anthropology. California : University of California Press
- [7] De Beauvoir, Simone (2009). The second sex. Translated by Constance Borde and Malovanyp
- [8] De Beauvoir, Simone and Halimi, Gisèle (1962). Djamilaboupacha. The story of the torture of a young Algerian girl which shocked liberal French opinion. Translated by Beter Green. London : André Deutsch Press.
- [9] Fanon, Frantz (1963). The wretched of the earth. Preface by Jean-Paul Sartre. Translated by Constance Farrington. New York : Grove Press
- [10] Oxford University Press. ISBN 0-19-926536-4 . Beauvoir, Simone (1971). The Second Sex.